

UOT 81.

Leyla Cumayeva
ADU
cumayeva.leyla@gmail.com

İNGİLİSDİLLİ MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUAL İNTEQRASIYA MÜASİR TƏDQIQATLARDA

Açar sözlər: *konseptual inteqrasiya, kontekst, nitq, dil, söz.*

Key words: *conceptual integration, context, speech, language, word.*

Ключевые слова: *концептуальная интеграция, контекст, речь, язык, слова.*

Araşdırmalar göstərir ki, sintaktik səviyyənin son vahidi cümlə ilə məhdudlaşmır. Bu baxımdan tanınmış dilçi K.Abdullayevin fikirləri maraqlıdır. Tədqiqatçıya görə, dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi [1, s.178].

Sonralar mətn dilçiliyi inkişaf etməyə başladı.

Konseptual inteqrasiyanın tədqiqində növbəti mərhələ onun daha çox mətn sferasına daxil edilməsi ilə əlaqədardır.

C.Fokonye və M.Törner “Conceptual Blending Theory” (Konseptual qarışdırma nəzəriyyəsi) nəzəriyyəsini mental sahə və konseptual biliklərin semantik sahələrlə birliyi kimi nəzərdə tuturdu. Bu alimlər eləcə də bunu uzunmüddətli xüsusi biliklə də əlaqələndirirdilər [4, s.300].

Bu münasibətlə A.Məmmədov və M.Məmmədov yazırlar: “Beləliklə, cəmiyyət üzvü olan insanlar ixtiyarlarında olan mümkün bütün dil vasitələrindən istifadə edərək istəklərini (bu istəkləri müvafiq sosial komponentə malik sosial kontekst və konkret situasiyaya bağlı kommunikativ kontekst müəyyənləşdirir) mətn və yaxud digər semiotik sistemlərin köməyi ilə digərləri ilə bölüşür və nəticədə diskurs adlandırılan çox mürəkkəb psixoloji, sosioloji, linqvistik, semiotik və mədəni mahiyyətli bir hadisə baş verir” [3, s.64].

Konseptual inteqrasiyanın mahiyyətini başa düşmək üçün kontekstdə götürülmüş kiçik mətn parçalarını təhlilə cəlb etmək məqsəduşgundur.

Bu münasibətlə aşağıdakı mikromətni nəzərdən keçirək:

[1] *Life, as he had known it, not only had had no place in it for much that he now did, but all the currents had gone counter to those to which he now abandoned himself. In short, when all things considered, he had to achieve an orientation far vaster than the one he had achieved at the time he came voluntarily in form the*

Wild and accepted Gray Beaver as his lord. At that time he was a mere puppy, soft from the making, without form, ready for the thumb of circumstance to begin its work upon him. But, now it was different [8, s.152].

Burada həyat konseptinin acılı, şirinli tərəflərinin implisit təzahürlərini görürük.

Eyni situasiyanın burada da şahidi oluruq. Belə ki, məna eksplisit olaraq, arxa planda mövqe tutsa da, sinonim, omonim, antonim və s. leksik, qrammatik vasitələr hesabına aydınlaşır.

C.Fokonye və M.Törner nəzəriyyəsiindən çıxış etsək, bu kiçik parçada iki input (giriş) sahəsi ilə qarşılaşırıq. Bir input sahəsində həyat nikbin səhnələrlə doludur. Digərində isə belə deyildir. Lakin “run the blend” sahəsi öndə gedir. Belə ki, baş verənlərin ümumi sahəyə daxil olması ilə eyni vaxtda qəfil “info”nun “blend” sahəyə ötürülməsi baş verir. Bu, qəhrəmanın özünütərkinə hesablanmış addım olur. “Blend” sahədə əks olunan ümumi anlayışlar *currents, time, life* və s. sözlərdir. Parçada “*but now it was different*” ifadəsində xüsusi, diqqətçəkən qarşılaşdırmanın şahidi oluruq. Belə ki, indiki zaman zərfi ilə keçmiş zamanın birgə işlənməsi maraqlı doğurur. *Life, as he had known it, not only had had no place in it for much that he now did, but all the currents had gone counter to those to which he now abandoned himself* cümləsində işlənməmiş ifadələrdə də eyni vəziyyət diqqət çəkir. Bu zaman məkanda baş verən hadisələrin ardıcılığının təhlili lüzumu ortaya çıxır. Bu da dinamizmin yüksəlməsini şərtləndirir. *Now* proksimal zaman zərfinin cümlə içərisində qəfil peyda olması bizi spesifik qarşılaşdırma ilə üz bəz qoyur.

Aşağıdakı cümlələrə nəzər salmaq:

He looked so defenceless lying there, his hair ruffled and his face shadowed with exhaustion. He had turned her world and her hopes upside-down, apparently without a second thought, and she couldn't allow him to think they might have a future – she had to do much to protect now [9, s.99-101].

Deytik elementlər mətn parçasında dinamizmi kifayət qədər sürətləndirmişdir. Burada şəxs, zaman, məkan həmahəngliyi aydın nəzərə çarpır. Belə ki, şəxsin koloritli representasiyaları olan *he, she, her, his, him* şəxs əvəzliliklərinin zaman zərfləri olan *future (distal), now (proximal)* və keçmiş zamanı bildirən qaydalı və qaydasız feillərin, məkan zərfi olan *there* ilə

birgə işlənmələri buna bariz misaldır. Burada *there* danışıqdan kənarı olan distal regionu nəzərdə tutur. *Now* sözü ilə müqayisədə distal ifadə olan *then* həm keçmiş, həm də gələcək zamanda işlədilir.

Death, oh, death! The world all blood, and the blood all writhing with death. The soul like the tiniest little light out on a dark sea, the sea of blood. And the light guttering, beating, pulsing in a windless storm, wishing it could go out, yet unable [9, s.39].

Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, çevik semantik dəyişkənlik növbəti input sahələrinin yaranması üçün optimal şəraiti yaratmışdır.

Cümlələrdəki ümumi anlayışlar prinsip etibarilə özündən əvvəlki kontekstə tuşlanmış, cümlənin məntiqi-qrammatik səviyyəsində aparıcı rola malik olmuşdur. Burada həyat konsepti ölüm, qan ilə representasiya olunur.

Bununla yanaşı, *the* müəyyənlik artıqlı fon bilikləri üçün potensial faktor kimi nəzərə çarpır. Burada əksliklərin mübarizəsi sezilməkdədir. Bu isə iki fikir arasındakı hərəkəti motivləşdirir. Bu zaman üst strukturlardan alt strukturlara nüfuz etmək imkanı əldə olunur, məndəki məna qatlarına daxil olmaq üçün mümkün şərait yaranır.

Beləliklə, idraki situasiyalara yol açılır. Məndəki eksplisit mənalər sinonim, omonim, təkrar, əvəzlilik, artıqlar və s. hesabına arxa planda qalsalar da, kommunikatorların qarşılıqlı hərəkətləri nəticəsində aydınlaşmağa başlayır.

Qeyd edək ki, bu cür mətnlər müəllifin daxili aləmini, onun ifadəlilik və obrazlılıq bacarığını nümayiş etdirmək istəyi ilə bağlı olur. Bədii məndə cürbəcür üslub və pragmatik maraqları reallaşdırmaq üçün yazıçı bədillik, ifadəlilik, cazibədarlıq ilə birgə, eyni zamanda çoxmənalılıq və qeyri-müəyyənlik də yaratmaq imkanı əldə edə bilər.

Bu mənada A.Məmmədov, M.Məmmədov yazırlar: “Diskurs insanın koqnitiv mexanizminin ümumi aspektlərini izah edərək, universal və mədəni konseptlər arasında əlaqə yaradır. Eyni universal konsept və onun linqvistik və ritorik representasiyalarının inferensiyası, başa düşülməsi və şərhli həm bir mədəniyyətə aid diskursda, həm də çoxmədəniyyətli diskursda fərqli ola bilər. Buna görə də hər iki növ konsept diskursda kommunikativ dinamizmin ən əsas mənbəyidir. Bu fərqlərin səbəbi dil ilə mədəniyyət arasında münasibətlərin hər bir dil faktında çox spesifik olmasıdır” [3, s.99].

Aşağıdakı mikromətni təhlil edək:

Mr. Darcy looked a little ashamed of his iron lady's insensitive words. Meanwhile, Colonel Fitzwilliam had persuaded Elizabeth to play some music, and she sat down at the piano. But when she had started playing, Mr. Darcy went to stand in front of the piano, where he had a good view of her face [5,s.54].

Bu parçada leksik və qrammatik təkrarlar şəxsin konseptuallaşmasına bilavasitə yardım edir.

Beləliklə, aydın olur ki, diskursa təsir edən və ya onun təsirinə məruz qalan sosial situasiyalar deyil, məhz bu situasiyanı müəyyənləşdirən kommunikatorlardır.

C.Ostinin “Pride and Prejudice” (“Qürur və qərəz”) əsərindən götürülmüş digər parça da ingilis bədii nəsrinin ən işlək nümunələrindən biri olduğunu təsdiqləyir.

Colonel Forster arrived here yesterday. He tells us that one of the officers, a close friend of Wickam, believes that Wickam never intended to go to Scotland, or to marry Lidya at all. The colonel followed the couple as far as London, but they have not been seen leaving the capital [5, s.82].

Yuxarıdakı [2] və [3] cümlələr [1] cümlənin sintaktik izahını təmin edir, informasiya daşıyan elementinin az və ya çox dərəcədə ifadəsinə şərait yaradır.

Görünən odur ki, aktuallaşmış cümlə üzvünün güclü və zəif mövqeləri, eyni zamanda mətndə fikrin inkişafı prosesinə müxtəlif təsir göstərir. Cari materialda leksik və qrammatik təkrarlar vasitəsilə konseptuallaşmanın şahidi oluruq. Burada *colonel Forster, the colonel, he* konseptuallaşması diqqət mərkəzindədir. Zaman məfhumu ilə bağlı qəfil qarşılaşdırmalar aydın şəkildə sezilir.

Beləliklə, istər ünsiyyət prosesində, istərsə də bədii nümunələrdə konseptual inteqrasiya informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir. Dildə sətiraltı mənanın təqdimatında sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir.

Deməli, birləşən hər iki söz mənalарına görə qaynayıb-qarışır, qovuşma və ya birləşmə halında işləndiyi zaman hər iki sözün əvvəlki mənalарı əsasında onlardan fərqli olaraq ümumiləşmiş, vahid yeni anlayış ifadə edir. Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formanı nəzərə alıb, məna və məzmunu yaddan çıxarmaq, əlbəttə dilin təfəkkürü ilə bilavasitə əlaqədardır. İnsanın idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətləri sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd və təsbit olunur.

Konseptual inteqrasiya və sətiraltı mənanın verilməsi baxımından aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirək:

The national dustmen, after entertaining one another with a great many noisy little fights among themselves, had dispersed for the present, and Mr. Gradgrind was at home for the vacation.

He sat writing in the room with the deadly statistical clock, proving something, no doubt – probably, in the main, that the Good Samaritan was a

Bad Economist. The noise of the rain did not disturb him much; but it attracted his attention sufficiently to make him raise his head sometimes, as if he were rather demonstrating with elements [6, s.230].

Burada müəllif tərəfindən sətiraltı məna çox ustalıqla verilmişdir. Belə ki, yağışın yağması ilə müəyyən fikirlərin yaranması və mental sahəyə ötürülməsi aydınlaşır. Bu parçada söz qabığı altında gizlədilmiş sətiraltı müəllif fikri mövcuddur. Deytik sözlərin köməyiylə şəxs konseptinin konseptual inteqrasiyası uğurla həyata keçirilmişdir. Bu parçada yazıçı qəhrəmanın yaşadığı sosial vəziyyətdən narazılığını, hadisələrin dinamizminin bədbinliyə tuşlandığını nəzərə çatdırmışdır.

Cari materialın sonunda verilmiş cümlələrdən bu, aydın nəzərə çarpır. *When it thundered very loudly, he glanced towards Coketown, having it in his mind that some of the tall chimneys might be struck by lightning* cümləsində yazıçı qəhrəmanın gözləntilərinin bədbinliyə kökləndiyini göstərməyə çalışır. Düzdür, burada məkanın fiziki parametrləri o qədər əhəmiyyət kəsb etməsə də məkanın eksplisit şəkildə konseptuallaşmasında aparıcı xətt kimi görünür.

Digər parçanı nəzərdən keçirək:

He paid Wickam several thousand pounds, for past debts and future expenses, and attended the wedding to make a final payment. I am sorry to cause you pain, but that is what happened. He danced only four dances, although gentlemen were scarce, and to my certain knowledge, more than one young lady was sitting down, waiting for a partner. Mr. Darcy you must admit it [5, s.55].

Yuxarıdakı mətn parçasında *pain*, *partner* sözləri italyan mənşəlidir.

Pains özü səhiyyə sahəsinə, *partner* sözü isə sevgi, əməkdaşlıq, yoldaş məna çalarlarına malikdir. Hər iki söz mətnin konnotativ məna çalarlarının güclənməsində böyük rol oynamışdır. Burada şəxs zamanı və məkanı ləkəlləşdirərkən zərurəti hiss edərək, kontekst modelinin eqosentrik strukturunun formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Digər cümləyə nəzər salaq:

He went to America on a boat from Genoa. Luz went back to Pordonene to open a hospital. It was lonely and rainy there, and there was a battalion of arditi” quartered in the town. Living in the muddy, rainy town in the winter, the major of the battalion made love to Luz, and she had never known Italians before, and finally wrote to the States that theirs had been only a boy and girlaffair [7, s.87].

Yuxarıdakı mətn parçasında şəxs (he, she, theirs) konseptinin representasiyaları olan şəxs əvəzliliklərinin zaman zərfləri (before, finally) və məkan zərfləri (there) ilə birləşməsi həmahənglik yaradır.

Bundan əlavə, *and* bağlayıcısı fikrin dinamizmini sürətləndirmişdir.

Pordodone sözü məkan, *arditi* sözü hərbi mənada işlənmiş, güc metaforasını özündə ehtiva etmişdir. Bu söz cümlənin leksik-semantik qabığına müəyyən edilməsində öz üzərinə kifayət qədər yük götürmüşdür. Leksik-semantik baxımdan cümlədə verilmiş sonluq, başa çatma kimi mənə çalarlarını özündə ehtiva edir.

Dilin ideologiya konseptini representasiya edən digər maraqlı ritorik vasitə Qırmızılar və Ağlar metonimiyalarıdır.

Aşağıdakı mətni də nəzərdən keçirək:

In 1919 he was travelling on the railroads in Italy, carrying a square of oil cloth from the headquarters of the party written in indelible pencil and saying here was a comrade who had suffered very much under the Whites in Budapest and requesting comrades to aid him in any way. He used it instead of a ticket [7, s.187].

Burada *Ağlar* metonimiyası diqqət çəkir və ideologiya konseptinin representasiyasıdır.

Eyni zamanda mətni potensial genişləndirmişdir.

Yazıçı pragmatik və üslub maraqlarını təmin etmək üçün kifayət qədər emosional və ifadəli çələng hörə bilmişdir. Eyni zamanda təkrarlar vasitəsilə sətiraltı mənəni ötürə bilmişdir.

Dil öz inkişafında sadəcə olaraq, məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məhz belə bir inkişafın da nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır. Beləliklə, bədii mətnin özündə ehtiva etdiyi dil strukturları, mülahizələr, iddialar, əməllər, üzrxahlıqlar mətni qəbul edənə birbaşa deyil, müxtəlif yollarla təsir edir, onu hərəkətə gətirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999, 345 s.
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111 s.

İngilis dilində

4. Fauconnier G., Turner M. The way we think. Conceptual blending and the mind hidden complexities. NY. Basic Books, 2002, 347p.

İstifadə olunmuş bədii mənbələr

5. İngilis dilində
6. Austen J. *Pride and Prejudice*. Oxford University Press: 1995, 108 p.
7. Dickens Charles. *Hard Times*. Moscow: 1952, 334p.
8. Hemingway Ernest. *Selected Stories*. Moscow: Progress publishers, 1971, 397p.
9. London, J. *White Fang and The Call of the Wild*. London: Penguin Books, 1994, 278p.
10. Lawrence D. H. *England, my England*. Penguin Books, 2000, 189p.

Leyla Jumayeva

Summary

Conceptual integrations in English texts in modern investigations

The article deals with the problem of working out the conceptual integration in modern investigations in English texts. While analyzing, great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of conceptual integration in English texts. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared.

Лейла Джумаева

Резюме

Концептуальная интеграция в английских текстах в современных исследованиях

В статье рассматривается проблема разработки концептуальной интеграции в современных исследованиях в английских текстах. При анализе большое внимание было уделено фактам, взятым из литературы. Одна из важных целей статьи - выявить и выяснить предпосылки концептуальной интеграции в английских текстах. Автор подчеркивает его роль в языкознании. С момента своего появления это понятие привлекло внимание и появились новые исследования.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 21.09.2020